ZAMONAVIY JAMIYATNI TAHLIL QILISHDA SOTSIOLOGIK PARADIGMALAR

Juraboyeva Kamola

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent

davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Sotsiologiya yo'nalishi 1- bosqich talabasi

E-mail: kamolajuraboyeva70@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tezisda sotsiologik paradigmalarning mazmuni, tarixiy shakllanishi va tadqiqot metodologiyasidagi o'rni tahlil qilinadi. Strukturaviy funksionalizm, konflikt paradigmasi, ramziy interaksionizm, fenomenologik yondashuv va ijtimoiy almashinuv nazariyasining izohlash imkoniyatlari qiyoslanadi. Shuningdek, raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tengsizlik va institutlar transformatsiyasini o'rganishda ko'p paradigmalilikning ahamiyati asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *paradigma, sotsiologiya, ijtimoiy struktura, funksionalizm, konflikt, ramziy interaksionizm, ijtimoiy institut, metodologiya, ijtimoiy o'zgarish*.

Kirish. Jamiyat murakkab, ko'p qatlamli va doimiy o'zgarib turadigan ijtimoiy tizimdir. Ijtimoiy o'zgarishlarni yagona sabab yoki tushuntirish modeli bilan izohlash qiyin. Shu bois sotsiologiyada institutlar, hokimiyat munosabatlari, kundalik muloqot va individual tanlovni turli nuqtayi nazardan o'rganadigan paradigmalar shakllangan. Paradigma tadqiqot savoli, asosiy tushunchalar, dalillarni yig'ish tartibi va ularni sharhlashga ta'sir qiluvchi umumiy nazariy-metodologik qarashlar majmuasidir. Bu tushunchaning fan falsafasidagi ilmiy talqinida T. Kunning «The Structure of Scientific Revolutions» asari muhim o'rin tutadi [1]. Sotsiologik muammolarni esa ko'pincha bir nechta paradigma orqali qiyosiy o'rganish talab etiladi.

Mazkur tezisning maqsadi strukturaviy funksionalizm, konflikt paradigmasi, ramziy interaksionizm, fenomenologik sotsiologiya, etnometodologiya va ijtimoiy almashinuv nazariyasining izohlash imkoniyatlarini qiyosiy tahlil qilish, ular asosida zamonaviy jamiyatni o‘rganishning ko‘p darajali modelini asoslashdan iborat. Tadqiqot empirik tajriba yoki so‘rov natijalarini taqdim etmaydi; u e’lon qilingan ilmiy va o‘quv adabiyotlarini nazariy tahlil qilishga asoslanadi.

Paradigma oddiy nazariya bilan aynan bir xil emas: nazariya muayyan hodisani izohlasa, paradigma bir qator nazariyalarni birlashtiruvchi umumiy tushunchalar va metodologik taxminlarni ham qamrab oladi. Masalan, ijtimoiy tartib qanday vujudga keladi, inson xatti-harakatini nima belgilaydi va o‘zgarishning asosiy manbai nima, degan savollarga turli paradigmalar turlicha javob beradi. Sotsiologik yondashuvlarni shartli ravishda makrosotsiologik va mikrosotsiologik yo‘nalishlarga ajratish mumkin. Birinchisi davlat, iqtisodiyot, ta’lim, oila va tabaqalanish kabi yirik tuzilmalarga e’tibor qaratsa, ikkinchisi kundalik muloqot, identifikatsiya, ma’no yaratish va individual tanlov jarayonlarini o‘rganadi. Bunday tasnif mutlaq emas: ayrim zamonaviy nazariyalar ikkala darajani o‘zaro bog‘lashga intiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. T. Kun ilmiy paradigma tushunchasini ilmiy hamjamiyat qabul qiladigan namunaviy masalalar, tushuntirish mezonlari va yechim usullari bilan bog‘laydi [1]. Uning konsepsiyasi tadqiqotchining qanday dalilni muhim deb bilishi nazariy taxminlarga bog‘liqligini tushuntirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, Kunning asari avvalo fan taraqqiyoti va ilmiy inqiloblar haqida bo‘lgani uchun uni sotsiologiyadagi har bir maktabga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish mumkin emas: ijtimoiy fanlarda turli nazariy yo‘nalishlar bir vaqtning o‘zida faol qo‘llanadi.

M. B. Bekmurodovning «Sotsiologiya asoslari» asari sotsiologik tushunchalar va jamiyatni o‘rganishga oid nazariy qarashlarni o‘zbek tilida tizimlashtirish uchun asosiy o‘quv manbalardan biridir [2]. Undan institut, ijtimoiy guruh, ijtimoiylashuv va ijtimoiy munosabat tushunchalarini umumiy tizim sifatida

sharhlashda foydalanish mumkin. Biroq umumlashtiruvchi darslikdagi tasnif aniq ijtimoiy jarayonning sabablarini tekshirish uchun yetarli emas; u alohida nazariy va empirik tadqiqotlar bilan to‘ldirilishi zarur.

R. K. Mertonning «Social Theory and Social Structure» asari strukturaviy funksionalizmning imkoniyatlarini tanqidiy kengaytiradi [3]. Muallif institut faoliyatining ko‘zlangan (manifest) va oldindan ko‘zlanmagan (latent) funksiyalarini, shuningdek, disfunksional oqibatlarini farqlaydi. Masalan, ta’lim muassasasi bilim berish bilan birga kasbiy saralash va ijtimoiy aloqalar hosil bo‘lishiga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Manbaning ustunligi institutni faqat ijobiy vazifalar bilan cheklamasligidadir. Biroq bir funksiyaning kim uchun foydali, kim uchun noqulay ekanini aniqlashda real ijtimoiy guruhlar va sharoitlar hisobga olinishi lozim.

H. Blumerning «Symbolic Interactionism: Perspective and Method» asari ijtimoiy harakatning ma’noga asoslanishini izohlaydi [4]. Blumerga ko‘ra, insonlar hodisalarga ular uchun mavjud bo‘lgan ma’nolar asosida munosabat bildiradi; bu ma’nolar muloqotda yuzaga kelib, talqin jarayonida o‘zgarib boradi. Asar talaba va o‘qituvchi munosabatlari, ijtimoiy yorliqlar, raqamli muloqot va identifikatsiyani tahlil qilishda muhim nazariy manbadir. Shu bilan birga, faqat mikrodarajadagi talqin bilan institutlararo resurslar tafovuti va siyosiy-iqtisodiy omillarni to‘liq tushuntirish qiyin. Demak, uni funksional va umumiy sotsiologik tahlil bilan qiyoslash zarur.

Metodologiya sifatida to‘rtta manba asosida tarixiy-mantiqiy tahlil, konseptual taqqoslash va nazariy sintez qo‘llandi. Kunning paradigma tushunchasi [1] umumiy metodologik mezon, Bekmurodovning asari [2] sotsiologik tushunchalar uchun mahalliy nazariy tayanch, Merton [3] institutsional oqibatlarni, Blumer [4] esa kundalik muloqotda ma’no shakllanishini izohlovchi manba sifatida o‘rganildi. Asarlarning mavzuga qo‘shgan hissasi va izohlash chegaralari alohida ajratildi. Tezisda yangi respondentlar so‘rovi yoki statistika yig‘ilmagan; keltirilgan natijalar ushbu to‘rtta manbaning qiyosiy nazariy tahlilidan olingan xulosalardir.

Natijalar va muhokama. To‘rtta adabiy manbaning qiyosi birinchi nazariy

natijani ko‘rsatdi: ijtimoiy hodisa tanlangan tahlil miqyosiga qarab turlicha izohlanadi. Kunning ilmiy paradigmalarga doir yondashuvi [1] tadqiqot savoli va dalilni talqin qilish mezonlari muhimligini ko‘rsatsa, Bekmurodovning sotsiologik tushunchalari [2] jamiyatni institut, guruh va shaxs munosabatida tasniflashga yordam beradi. Merton [3] muassasa faoliyatining ijtimoiy oqibatlarini, Blumer [4] esa kundalik o‘zaro ta’sirda vujudga keladigan ma’nolarni ochadi. Shuning uchun paradigmalarning ilmiy foydasi ulardan qaysi savol uchun foydalanilayotganiga bog‘liq.

Strukturaviy funksionalizm jamiyatni o‘zaro bog‘langan institutlar tizimi sifatida talqin qiladi. Mertonning manifest, latent funksiyalar va disfunksiyalar haqidagi yondashuvi [3] asosida universitet misolini ko‘rsak, uning rasmiy maqsadi mutaxassis tayyorlash, qo‘shimcha oqibati esa yangi ijtimoiy aloqalar yaratish bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, resurslar cheklanganida ayrim talabalar uchun ta’lim imkoniyati torayishi ehtimoli bor. Bekmurodov [2] doirasidagi institut va ijtimoiy guruh tushunchalari bu oqibatlarni turli qatlamlarga nisbatan ajratishga yordam beradi. Natija: institutning samaradorligini faqat rasman belgilangan vazifasi bilan baholash yetarli emas.

Konfliktga asoslangan sotsiologik izohlash resurs, mavqe va imkoniyatlarning teng bo‘lmagan taqsimlanishiga e’tibor qaratadi. Bekmurodovning umumiy sotsiologik kategoriyalari [2] yordamida ta’limga kirish sharoiti, oila resursi va kasbiy imkoniyatni bir-biridan farqlash mumkin. Mertonning disfunksiya tushunchasi [3] esa bunday tafovutning ijtimoiy tizim uchun salbiy oqibatlarini muhokama qilish imkonini beradi. Shu qiyosdan ikkinchi natija kelib chiqadi: institutning jamiyatdagi o‘rnini baholash uchun uning tartibni saqlashdagi hissasi bilan birga imkoniyatlarni qanday taqsimlashini ham aniqlash zarur. Bu nazariy xulosa real tengsizlik darajasini hisoblash o‘rnini bosa olmaydi.

Ramziy interaksionizm ijtimoiy munosabatlarda belgilar va talqinlarni asosiy tahlil birligi sifatida ko‘radi. Blumer [4] yondashuvi bo‘yicha «faol talaba» va «sust talaba» kabi nomlashlar faqat xolis tavsif bo‘lmasdan, o‘qituvchi va tengdoshlarning kutishlariga ta’sir qilishi mumkin. Ayni talaba turli guruhlarda bir-

biridan farq qiladigan ijtimoiy ma’nolarga duch keladi. Bu holatni Mertonning kutilmagan oqibatlar haqidagi fikri [3] bilan qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, rasmiy baholashning ko‘zlanmagan muloqotiy ta’siri ham bo‘lishi mumkin. Natija: institutni tahlil qilishda rasmiy qoida bilan birga kishilarning u haqdagi subyektiv talqini ham o‘rganilishi kerak.

Kundalik hayotdagi tartib ham ko‘p hollarda oldindan yozilgan qoidalardangina iborat bo‘lmaydi. Masalan, navbat saqlash, so‘z olish yoki o‘zaro salomlashish kabi harakatlarning mazmuni vaziyat ishtirokchilari tomonidan tushuniladi va qayta talqin etiladi. Blumerning ma’no va o‘zaro ta’sirga oid qarashlari [4] bunday jarayonlarni tahlil qilishga nazariy imkon beradi. Bu talqinni fenomenologik va etnometodologik savollar bilan qiyoslash mumkin, ammo mazkur tezisda ular alohida bibliografik manba sifatida tahlil qilinmagan. Nazariy natija: kundalik amaliyot mazmunini anglash uchun faqat tashqi kuzatuv emas, ishtirokchining vaziyatni qanday tushunganini ham aniqlash muhim.

Shaxsning ijtimoiy tanlovlari ham institutsional sharoit va kundalik ma’nolarning kesishgan nuqtasida yuzaga keladi. Masalan, ko‘ngillilik faoliyatida qatnashish moddiy manfaatdan tashqari jamoaga mansublik, ijtimoiy e’tirof yoki tajriba orttirish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bekmurodov [2] doirasidagi ijtimoiy guruh va munosabat tushunchalari bunday vaziyatni tasniflashga, Blumer [4] esa ishtirokchi ushbu faoliyatga qanday ma’no berishini tushunishga yordam beradi. Shu asosda ijtimoiy almashinuvga oid «nima evaziga?» savoli ham nazariy muhokamaga kiritiladi, biroq uni yagona tushuntirish sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas.

Uchinchi nazariy natija makro va mikro tahlilning o‘zaro bog‘liqligidir. Bekmurodov [2] jamiyatning institutsional va guruhiy tuzilishini tushuntirish uchun tushunchaviy asos beradi; Merton [3] institut faoliyatining turli oqibatlarini farqlaydi; Blumer [4] esa o‘sha oqibatlar individual munosabat va muloqotda qanday anglanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Masalan, universitetda baholash mezonlari rasmiy boshqaruv vositasi bo‘lishi bilan birga talabada o‘ziga ishonch yoki xavotir shakllanishiga ta’sir qiluvchi ijtimoiy belgi sifatida ham talqin qilinishi

mumkin. Bu farqlarni aniqlash uchun mustaqil empirik ma’lumot zarur.

Raqamli kommunikatsiya, migratsiya va kasbiy mobillik kabi zamonaviy jarayonlarni o‘rganishda bir nazariy ko‘rsatkich yetarli bo‘lmasligi mumkin. Masalan, raqamli tengsizlikni tushuntirishda internetga kirish imkoniyati, ta’lim muassasasining texnik sharoiti va foydalanuvchining onlayn muloqot tajribasi farqlanadi. Mertonning institutsional oqibatlarni ajratish usuli [3] birinchi ikki omilni muhokama qilishga, Blumerning ma’no talqini [4] uchinchi omilni anglashga yordam beradi. Bu yerda to‘rt manba zamonaviy raqamli jarayonlarni empirik o‘lchamaydi; ular tadqiqot savollarini asoslashga xizmat qiluvchi nazariy vositalarni beradi.

Shu qiyosdan amaliy tadqiqot uchun uch bosqichli sxema taklif etiladi. Birinchidan, muammo makro darajada (resurs, qoidalar, institutlar) va mikro darajada (muloqot, baho, individual talqin) aniqlanadi. Ikkinchidan, nazariy tushunchalar kuzatiladigan indikatorlarga aylantiriladi: masalan, ta’lim resursidan foydalanish holati va talabaning ushbu imkoniyatni qanday baholashi alohida o‘lchanadi. Uchinchidan, so‘rov, intervyu va institutsional ma’lumotlar solishtiriladi. Bunday yondashuv Kunning metodologik aniqlikka oid konsepsiyasi [1], Bekmurodovning tushunchalari [2], Mertonning funksional [3] va Blumerning muloqotga oid [4] izohlarini izchil uyg‘unlashtirishga yordam beradi.

Yakuniy tahlilda to‘rtta manbaning har biri mustaqil vazifa bajarishi aniqlandi: Kun [1] tadqiqotning konseptual chegaralarini belgilashga, Bekmurodov [2] sotsiologik kategoriyalarni tizimlashtirishga, Merton [3] institut oqibatlarini bir yoqlama baholamaslikka, Blumer [4] esa kundalik ma’no yaratish jarayonlarini hisobga olishga xizmat qiladi. Ular birgalikda ijtimoiy hodisani «tizim qanday ishlaydi?», «qaysi guruhga qanday oqibat yetadi?» va «ishtirokchilar bu vaziyatni qanday tushunadi?» savollari orqali ko‘rishga imkon yaratadi. Bu empirik isbot emas, nazariy adabiyotlar sintezi natijasidir.

Xulosa. Sotsiologik paradigma jamiyatni tushuntirishda tadqiqotchi tayanadigan umumiy nazariy-metodologik qarashlar tizimidir. Tahlil qilinayotgan to‘rtta manba institut, ijtimoiy guruh va kundalik muloqotni turli darajadagi obyekti

sifatida yoritishga yordam berdi. Strukturaviy funksionalizm muassasa vazifalari va kutilmagan oqibatlariga, konfliktga yo‘naltirilgan savollar imkoniyatlar tafovutiga, ramziy interaksionizm esa insonlar hodisalarga beradigan ma’nolarga e’tibor qaratadi. Fenomenologiya va almashinuvga oid savollar bu talqinlarni kengaytirishi mumkin, biroq mazkur ishda ular mustaqil birlamchi manbalar asosida tekshirilmagan.

Nazariy xulosa sifatida sotsiologik hodisani bir vaqtning o‘zida institutsional sharoit va kundalik munosabatlar kesimida o‘rganish tavsiya etildi. Buning uchun tadqiqot savoli aniq tuzilishi, paradigma tanlovi asoslanishi, ijtimoiy oqibatlar turli guruhlar bo‘yicha ajratilishi va insonlarning subyektiv talqinlari e’tiborga olinishi zarur. To‘rtta adabiyot manbai asosida ishlab chiqilgan ushbu sxema keyingi so‘rov, kuzatuv yoki intervyu tadqiqotlarida sinab ko‘rilishi mumkin. Hozirgi tezisdagi xulosalar nazariy xarakterga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions. — Chicago: University of Chicago Press, 1962.

2. Bekmurodov M. B. Sotsiologiya asoslari. — Toshkent: Fan, 1994.

3. Merton R. K. Social Theory and Social Structure. — New York: Free Press, 1968.

4. Blumer H. Symbolic Interactionism: Perspective and Method. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1969.